

WILLIBRORD IN NEDERLAND: EEN MYTHE ?

door

Martine DE REU

aspirante N.F.W.O.

De 1250e verjaardag van Willibrords overlijden werd in Nederland op verscheidene wijzen herdacht: wij denken bijvoorbeeld aan het congres te Nijmegen in september 1989. Maar... hoorden dergelijke herdenkingen wel in Nederland thuis? Was niet eerder Frans-Vlaanderen de aangewezen plaats om de gedachtenis aan Willibrord te vieren? Eén Nederlands auteur was alvast van het laatste overtuigd: A. Delahaye meende bewezen te hebben dat de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Nederland eigenlijk aan Noord-Frankrijk toebehoort.¹

Toen A. Delahaye in 1946 benoemd werd tot wetenschappelijk archief-ambtenaar van de gemeente Nijmegen, stortte hij zich op de studie van de stadsgeschiedenis. Spoedig begon hij te twifelen aan de algemeen geldende opvatting volgens welke Karel de Grote in Nijmegen een palts gebouwd had, die later bewoond werd door de Karolingers en de Duitse keizers en koningen. Vrij snel kwam Delahaye tot de conclusie dat niet Nijmegen, maar Noyon de residentiestad van Karel de Grote geweest was². Eénmaal echter de geschiedenis van Nijmegen aan Noyon bleek toe te behoren, was het onvermijdelijk dat ook de rest van de Nederlandse geschiedenis naar Noord-Frankrijk overgeplant moest worden. Zo 'bewees' Delahaye, die ondertussen benoemd was tot streekarchivaris in het westen van Noord-Brabant, dat Willibrords bisschopstad *Trajectum* niet met Utrecht, maar met Tournehem geïdentificeerd moest worden, *Aesternacum* werd Sperleke (= Eperlecques), Dorestad Audruicq... Ook streken en zeeën, bijvoorbeeld de Betuwe en het Almere, werden zonder aarzeling in het noorden van Frankrijk gesitueerd. En missionarissen, zoals Willibrord, Liudger ed. ontsnapten evenmin aan de transplantatiewoede van deze auteur. Willibrord *et suis* zetten nooit maar één voet in Nederland!

In dit artikel willen wij de theorieën van A. Delahaye kritisch onderzoeken. Wij zullen dit voornamelijk vanuit historische invalshoek doen, toch ontlennen wij ook enkele argumenten aan de geologie, archeologie en toponymie³.

(1) Zie: *Vraagstukken in de historische geografie van Nederland*, Zundert, 1965; *Van Dorrestadum tot Waderlo*, Zundert, 1977; Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, in: *De Franse Nederlanden*, 1979, p. 196-218; *Holle boomstammen. De historische mythen van Nederland ontleend aan Frans Vlaanderen*, Zundert, 1980; *De bisschop van Nijmegen*, Noyon-Nijmegen, 1982.

(2) Zie het betreffende artikel in *De Gelderlander* van 24/24 oktober 1955 en *Het mysterie van de Keizer Karel-stad*, Heerlen, 1958.

(3) Reeds eerder verschenen reacties op de stelling van A. Delahaye: BIJSTERVELD (A.J.), Albert Delahaye, Willibrord en Waalre, de zwakheid van Delahaye's beweringen, in: *Brabants Heem*, 35 (1983), p. 101-111, 150-159, 188-196; BOGAERS (J.E.), LEUPEN (P.), Nijmegen en de dooddoeners van Delahaye, in: *Numaga*, 29 (1982), nr 3/4, p.

1. NIEUWE KLOOSTERS

Eén van de argumenten van A. Delahaye om *Traiectum* met Tournehem⁴ en *Aefternacum* met Sperleke⁵ te identificeren is gebaseerd op de overweging dat de afstand Utrecht – Echternach (ca 270 km) veel te groot was om regelmatig afgelegd te worden. Sperleke daarentegen bevindt zich slechts zeven km ten noordoosten van Tournehem; deze korte afstand (ca anderhalf uur gaans) vormt in de redenering van A. Delahaye een belangrijk argument om zijn identificatie van beide plaatsnamen te ondersteunen: de enge afhankelijkheid tussen *Traiectum* en *Aefternacum* kon slechts bestaan tussen twee plaatsen die dicht, zeer dicht bij elkaar gelegen waren.

We weten echter dat Willibrord niet enkel in Echternach een klooster bouwde, maar dat hij ook Utrecht met een klooster begiftigde, nl. het Sint-Maartens klooster⁶. Nu is het vrijwel uitgesloten dat in een missiegebied twee kloosters zo dicht bijeen gebouwd werden. In dit opzicht neemt Gent een uitzonderingspositie in. Hier werden twee abdijen kort na elkaar gesticht op slechts anderhalve kilometer afstand. Deze anomalie kan wellicht verklaard worden door de specifieke ontstaansgeschiedenis van beide abdijen⁷. Eigenlijk was dit een ongeoorloofde verspilling van tijd, geld en mankracht. Indien kloosters immers zo dicht bij elkaar lagen, betekent dit dat hun actieradius vrijwel samenviel, met andere woorden dat één van beide kloosters overbodig was. Aanvaarden we echter in verband met Utrecht en Echternach voor beide kloosters de traditionele identificatie, dan is geen

69-81; BRUIJN (M.W. de), De oorsprong van de Sint-Maartensverering in Utrecht, in: *Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 33-39; CAMPS (H.P.H.), Het boek van Albert Delahaye, in: *Brabantia*, 15 (1955), p. 67-72; 16 (1967) p. 134-138 en 214-217; GYSSELING (M.), Lag Nederland in Frankrijk?, in: *De Franse Nederlanden*, 1980, p. 139-157; POST (R.R.), Het karolingische paleis op het Valkhof, in: *Numaga*, 3 (1956), nr 2, p. 37-71; SMULDERS (F.W.), Brabant en Echternach, in: *Brabants Heem*, 18 (1966), p. 50-52; STOLTE (B.H.), Demystificatie van het mysterie van de Keizer Karelstad, in: *Numaga*, 10 (1963), nr 1, p. 9-21; STOLTE (B.H.), Overbodige vraagstukken in de historische geografie van Nederland, in: *Numaga*, 13 (1966), nr 1, p. 11-18.

(4) DELAHAYE (A.), Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Traiectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 209-214; Id., *Holle boomstammen*, p. 201-292.

(5) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 229-233; Id., *Van Dorestadum tot Waderlo*, p. 23-24.

(6) Zie bijvoorbeeld: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, ed. MULLER (S.), BOUMAN (A.C.), deel 1, Utrecht, 1920, nr 35, p. 25-26.

(7) Volgens recente gegevens stichtte Amandus eerst de Sint-Pietersabdij. Deze abdij werd als missiecentrum enigszins stroomopwaarts aan de Schelde gebouwd, op veilige afstand van de vijandige Gentenaars. Zodra de evangelisatie onder de Gentenaars vorderingen maakte, werd dichterbij hun woongebied een kerk gebouwd. Naar deze kerk werd het gebeente van een volgeling van Amandus, namelijk Bavo, overgebracht. Door de opbloeiende verering van de H. Bavo nam het aantal clerici verbonden aan de kerk toe en evolueerden dezen naar een monachale samenlevingsvorm. Dit werd later de Sint-Baafsabdij. Samenvattend kunnen we concluderen dat volgens deze hypothese de Sint-Pietersabdij gesticht is, terwijl de Sint-Baafsabdij eerder spontaan is gegroeid uit de cultus van de H. Bavo. Zie: VERHULST (A.), DECLERCQ (G.), *Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking*, in: *Gent, apologie van een rebelse stad*, red. DECAVELE (J.), Antwerpen, 1989, p. 42-44.

der beide kloosters overbodig en blijkt zelfs dat de afstand tussen beide stichtingen noodzakelijk was voor hun duidelijk te onderscheiden functies.

De *Vita Willibrordi* verschaft ons geen informatie over het Sint-Maartens klooster te Utrecht. De *vitae* van zijn opvolgers in Friesland tonen ons echter duidelijk aan hoe dit klooster uitgroeide tot hoofdmissiepost en opleidingscentrum in heidens gebied. Uit verschillende vermeldingen kunnen we opmaken dat het de abt van het Sint-Maartens klooster was die bepaalde wie waar ging werken in Friesland. De Angelsaksische priester Liawin/Lebuius bijvoorbeeld, bood zich bij abt Gregorius aan vóór zijn missiewerk in Friesland aan te vatten. Gregorius aanvaardde zijn diensten en besliste Marchelmus met hem mee te zenden. Uit de bewoordingen van de tekst blijkt duidelijk dat de uiteindelijke beslissingsmacht bij Gregorius lag. Toen Liawin ontmoedigd en bevreesd raakte omdat de vijandige Saksen zijn kerk te Deventer in brand staken, wendde hij zich tot Gregorius om raad en steun. Na de moord op Liawin zond (*misit*) de opvolger van Gregorius, namelijk Albericus, de missionaris Liudger naar Deventer om het werk van Liawin verder te zetten⁸.

De opleiding van de kandidaat-missionarissen werd voor een groot deel in het Sint-Maartens klooster verzorgd. Liudger studeerde er onder abt Gregorius. Hierna werd hij samen met andere kandidaat-missionarissen naar York gestuurd om er de diakenwijding te ontvangen en een jaar te studeren bij Alcuinus. Teruggekeerd te Utrecht vroeg Liudger aan Gregorius of hij zijn opleiding bij Alcuinus mocht verder zetten. Zeer tegen zijn zin verleende Gregorius hiervoor zijn toestemming. Liudger verbleef drie en een half jaar bij Alcuinus⁹. Later zien we dezelfde Liudger les geven te Utrecht. Albericus had immers voor het onderwijs aldaar een beurtrol ingesteld: hijzelf gaf in de lente les, in de zomer was het de beurt aan de priester Adalger, dan gaf Liudger gedurende drie maanden college en in de winter ten slotte nam de priester Thiadbraht de lessen voor zijn rekening¹⁰. Het is zeer waarschijnlijk dat de kandidaat-missionarissen ook hier, net als in de *Vita Sturmii*, praktijk opdeden in de omgeving van het Sint-Maartens klooster. In de *Vita Sturmii* wordt ons verteld hoe Bonifatius in het klooster van Fritslar de oblaat Sturmii aan de priester Wigbert toevertrouwde. Nadat Wigbert Sturmii onderwezen had, werd deze laatste tot priester gewijd en kreeg hij de opdracht in de omgeving van het klooster te Fritslar te evangeliseren. Na een kleine drie jaar zond Bonifatius hem samen met twee anderen uit om in *Bochonia* een nieuwe vestigingsplaats te zoeken. Het nieuwe klooster werd aan de Fulda gebouwd...¹¹

Echternach daarentegen had een heel andere functie. Dit klooster diende in de eerste plaats als een 'refuge', een vestiging in christelijk gebied waar

(8) ALTFRID, *Vita Liudgeri*, ed. HENSENS (G.), PAPENBROECK (D. van), in: AASS Martii III, lib. I, cap. II, 11-13, p. 645.

(9) *Ibidem*, lib. I, cap. II, 7-10, p. 644-645.

(10) *Ibidem*, lib. I, cap. III, 14, p. 645.

(11) EIGIL, *Vita Sancti Sturmii*, ed. PERTZ (G.H.), in: M.G.H. SS II, cap. 3-5, p. 366-368.

de missionarissen zich konden terugtrekken als de heidenen in opstand kwamen tegen het nieuwe politieke en kerkelijke gezag. Na de dood van Pepijn II in 714 en de daaropvolgende opstand van de Friese vorst Radbod zien we hoe Willibrord zich noodgedwongen terugtrok te Echternach. Indien nu *Aefternacum* slechts zeven km van *Trajectum* gelegen was, kon van een veilig onderkomen geen sprake zijn. A. Delahaye zag dit ook in en loste het probleem als volgt op:

St. Willibrord (trok) zich niet terug naar zijn abdij van Echternach (dat kon overigens niet, omdat die nog niet bestond!), wat toch voor de hand had gelegen, maar hij (kreeg) de steun van Karel Martel en bisschop St. Wulfram van Sens en te Oust-Marest, het befaamde Helisthe-Marithaime, in Artois een eigenkerk¹².

Afgezien van het feit dat het zeer onwaarschijnlijk is dat Vulframnus in 714 nog in leven was¹³, blijkt uit het itinerarium van Willibrord dat hij tussen 714 en 718 te Echternach en in Thüringen verbleef¹⁴. Echternach is bovendien niet het enige voorbeeld van zo'n vlucht klooster: Anskarius, missionaris in Denemarken en Zweden tijdens de eerste helft van de negende eeuw, trok zich tijdens revoltes terug in Torhout (West-Vl.):

Indien hij door een vervolging van barbaren niet kon prediken, trok hij zich met zijn volgelingen te Torhout terug¹⁵.

Willehadus ontving van Karel de Grote een klooster te Jüsten bij Gulik¹⁶.

Bovendien bezitten we in de *Vita Willibrordi* zelf een aanwijzing omtrent de lokalisatie van Echternach. Alcuinus verhaalt hoe een pestepidemie woedde in een Triers klooster, waarschijnlijk het klooster te Oeren. Omdat velen onder hen stierven, riepen de monialen de hulp van Willibrord in:

En omdat Trier dichtbij Echternach, het klooster van de heilige man, gelegen was, zonden de nonnen van het voornoemde klooster, nadat ze gehoord hadden dat de heilige man daarheen () kwam, een bode om hem te vragen dadelijk te komen¹⁷.*

Van belang in dit citaat is het feit dat Alcuinus Echternach dichtbij, *prope*, Trier situeert. Thiofrid poogde in zijn versie 'nauwkeuriger' te zijn, hij voegde op de plaats van de asterisk toe:

Waar hij op ongeveer drie mijl van de stad dag en nacht de kudde van de Heer hoedt¹⁸.

(12) DELAHAYE (A.), *Van Dorestadum tot Waderlo*, p. 23.

(13) Zie de inleiding op de editie van de *Vita Vulframni episcopi Senonici*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. SS. Rer. Mer. V, p. 657.

(14) WAMPACH (C.), *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter*, I.1 Textband, Luxemburg, 1929, p. 62.

(15) ADAM VAN BREMEN, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. SCHMEIDLER (B.), in: M.G.H. in usum scholarum, lib. I, cap. 27, p. 24.

(16) ANSKARIUS, *Vita Sancti Willehadi*, ed. PERTZ (G.H.), in: M.G.H. SS II, cap. 8, p. 382; zie ook: EWIG (E.), *Das Zeitalter Karls des Großen (768-814)*, in: JEDIN (H.), ed., *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd III, 1, Freiburg, Basel, Wenen, 1966, p. 75.

(17) ALCUINUS, *Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. SS. Rer. Mer. VII, cap. 21, p. 132.

(18) THIOFRIDUS, *Vita Willibrordi*, ed. PONCELET (A.), in: AASS Nov. III, cap. 20, p. 471.

Men moet de afstanden bovendien niet overschatten. Volgens A. Delahaye kon Willibrord dergelijke lange afstanden niet afleggen, daar hij over geen paard beschikte. Een dergelijke reis zou bovendien minstens een jaar in beslag nemen¹⁹. Levensbeschrijvingen tonen aan dat missionarissen van de middeleeuwen tot zelfs in de nieuwste tijden bij voorkeur via oude karavaanwegen in gezelschap van handelaars reisden²⁰. Indien mogelijk werd gebruik gemaakt van waterwegen²¹. Deze waren meestal minder energieverovend, veiliger en reizigers liepen er minder kans te verdwalen. Als vervoermiddel werden naast boten, hoofdzakelijk paarden gebruikt²². Voor korte afstanden deden de missionarissen ook wel op ezels beroep²³ of gingen zij te voet²⁴. A.-J. Bijsterveld is van mening dat een reis tussen Utrecht en Echternach niet langer dan een halve maand in beslag nam. Dezelfde auteur wijst er bovendien op dat missionarissen niet afgeschrikt werden door grote afstanden: getuigen hiervoor zijn de frequente Romereizen²⁵.

Maar A. Delahaye heeft nog meer bezwaren tegen Willibrords verplaatsingen tussen Utrecht en Echternach. Als benedictijnermonnik hechte Willibrord veel belang aan de *stabilitas loci*, de honkvastheid. Het is bijgevolg ongehoord in Willibrord een soort van 'vliegende apostel' te zien²⁶. Vooreerst willen we erop wijzen dat Willibrord na zijn leertijd te Ripon — waarbij volgens Knowles niet vaststaat dat dit een benedictijnerklooster was²⁷ — in een Iers klooster werd opgevoed. In 678, na de verbanning van zijn leermeester Wilfrid uit het klooster Ripon bij York, ging Willibrord in de leer bij abt-bisschop Egbert in het Ierse klooster Rathmelsigi, waar hij tot 690 verbleef. Gedurende twaalf jaar werd Willibrord opgevoed in een Kerk die de *peregrinatio*, de eeuwige pelgrimstocht, als hoogste ideaal beschouwde. Daar de Angelsaksische Kerk beïnvloed werd door de Ierse gebruiken, was ook binnen die Kerk de *peregrinatio*-gedachte niet onbekend. Zelfs Bonifatius die tot zijn veertigste in een benedictijnerklooster verbleef, hield zich niet aan de regels van de *stabilitas loci*.

(19) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 241.

(20) Bijvoorbeeld: RIMBERT, *Vita Anskarii*, ed. WAITZ (G.), in: M.G.H. SS Rer. Germ. in usum scholarum, cap. 10, p. 31.

(21) Bijvoorbeeld: WILLIBALD, *Vita Bonifatii*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. in usum scholarum, cap. 5, p. 23 en cap. 8, p. 47; *Vita Galli*, ed. KRUSCH (B.), in: M.G.H. SS. Rer. Mer. V, cap. 6, p. 289; *Vita Hugberti episcopi Traiectensis*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. SS Rer. Mer. VI, cap. 12, p. 490, regel 13; *Vita Sturmii*, cap. 5, p. 367; *Vita Vulframni*, cap. 4, p. 664.

(22) Bijvoorbeeld: LIUDGER, *Vita Gregorii abbatis Traiectensis*, ed. HOLDER-EGGER (O.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 2, p. 68; *Vita Hugberti*, cap. 12, p. 490, regel 16; *Vita Willibrordi*, cap. 20, p. 131.

(23) Bijvoorbeeld: *Vita Sturmii*, cap. 7, p. 368.

(24) Bijvoorbeeld: *ibidem*, cap. 6, p. 368.

(25) BIJSTERVELD (A.-J.), Albert Delahaye, Willibrord en Waalre, de zwakheid van de Delahaye's beweringen, p. 105-106.

(26) De term 'vliegende apostel' is van A. Delahaye. Zie hiervoor: *Holle boomstammen*, p. 231.

(27) KNOWLES (D.), HADCOCK (R.N.), *Medieval Religious Houses. England and Wales*, Londen, 1971, p. 480.

Een onderzoek naar de bekeringsmethodes in de vroege middeleeuwen²⁸ leerde ons bovendien dat missionarissen als Willibrord voortdurend moesten reizen. In het missiepersoneel kunnen verschillende categorieën onderscheiden worden, waaronder pioniermissionarissen en hulpmissionarissen. Over de pioniermissionarissen bezitten we de meeste informatie: vele biografieën over hen werden de wereld ingezonden, hun namen zijn te lezen in elk handboek over missiegeschiedenis. Augustinus van Canterbury, Willibrord, Bonifatius, Anskarius... waren dergelijke pioniermissionarissen.

De pioniermissionaris prospecteert als eerste de streek en onderzoekt of de bevolking kan bekeerd worden. Zodra de pioniermissionaris een geschikte gemeenschap gevonden heeft, verzorgt hij de eerste catecheselessen, maar laat al snel de verdere zorg voor deze groep over aan een medewerker. Hijzelf gaat op zoek naar een andere 'bekeerbare' gemeenschap, die hij later op haar beurt zal overlaten aan een medewerker. In het begin prospecteert de pioniermissionaris dorp per dorp, naarmate hijzelf en zijn medewerkers beter vertrouwd raken met de streek, worden de eenheden groter. Het is tevens de pioniermissionaris die in hoofdzaak geld en materieel inzamelt, beslist over de bestemming ervan en nieuwe medewerkers probeert te recrutereren.

Illustreer de bovenstaande beschrijving met een concreet voorbeeld; best doen we dit aan de hand van het leven van Bonifatius, daar we over hem de meeste gegevens beschikken. Nadat we aldus de taken van een pioniermissionaris verduidelijkt hebben, zullen we nagaan of in de *vita Willibrordi* voldoende elementen aanwezig zijn om een dergelijke kwalificatie ook aan Willibrord toe te bedelen.

In 723 begon Bonifatius ten volle zijn missiearbeid in Hessen, dat hij reeds in 722 ter gelegenheid van zijn tweede Romereis geprospecteerd had²⁹. Het is mogelijk dat hij ook van deze Romereis enkele medewerkers meebracht, zoals na zijn derde Romereis in 738 het geval was; ter plaatse kon hij in elk geval beroep doen op enkele broeders³⁰. De spectaculairste actie in Hessen (het vellen van de eik van Geismar) werd voorbehouden aan de man die de officiële steun van Karel Martel³¹ genoot. Uit het hout van de eik werd een kapel, toegewijd aan de H. Petrus, gebouwd. Reeds in 724 achtte Bonifatius de missiearbeid in Hessen dermate georganiseerd, dat hij meende naar een nieuwe streek, Thüringen, te kunnen vertrekken³². Wellicht liet hij in Hessen enkele van bovenvermelde broeders achter. In Thüringen werden, zoals bij het eerste bezoek van Bo-

(28) DE REU (M.), *De propaganda fide. Een onderzoek naar de bekeringsmethodes in de vroege middeleeuwen met vergelijkingsmateriaal uit de nieuwste tijden*, onuitg. licentiaatsthesis RUG, 1986.

(29) Tijdens deze tweede Romereis werd Bonifatius op 30 november 722 tot bisschop gewijd.

(30) *Vita Bonifatii*, cap. 6, p. 31, regel 27.

(31) Zie *Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*, ed. TANGL (M.), in: M.G.H. Ep. Sel. I, brief nr. 22, p. 37-38.

(32) Deze datering uit FLASKAMP (F.), *Die Missionsmethode des hl. Bonifatius*, Hildesheim, 1929, p. 24.

nifatius aan deze streek in mei 719, eerst de leidende klasse aangesproken en de kettters verdreven. Een klooster werd gebouwd te Ohrdruf.

In de *vita Leobae* lezen we hoe Bonifatius brieven schreef naar Engeland om medewerkers te bekomen³³. Blijkens de *vita Bonifatii* hadden zijn bedden succes³⁴; enkele nieuw aangekomen medewerkers stuurde hij naar Hessen, anderen kregen een opdracht in Thüringen. Bonifatius wist waar de missionarissen het hardst nodig waren, hij besliste dan ook wie waar zou werken. Ook Lioba verliet haar vaderland ten gevolge van een dergelijke bede om zich samen met Bonifatius in te zetten voor de verkondiging van het evangelie³⁵.

De missies van Bonifatius in Hessen en Thüringen breidden aldus uit. Bonifatius achtte het noodzakelijk de missie te ondersteunen door twee kerken te bouwen, één te Fritzlar, toegewijd aan de H. Petrus, en één te Amöneburg, toegewijd aan de aartsengel Michaël. Aan de twee kerken werd een kloostertje (*monasteriola*) verbonden. Uit de *vita Sturmi* weten we dat in het klooster te Fritzlar oblaten, waaronder Sturmi, opgevoed werden. Na hun priesterwijding liepen deze oblaten aanvankelijk 'stage' door in de omgeving van het klooster te prediken³⁶. Het is bijgevolg zeer verleidelijk deze kloostertjes te vergelijken met een centrale missiepost waar permanent ten minste één missionaris verbleef, waar toekomstige medewerkers opgeleid werden, waar missionarissen die in de omgeving werkzaam waren tijdelijk konden uitrusten en van waaruit de materiële goederen verdeeld werden. Wanneer de pioniermissionaris de missie bezoekt, verblijft hij hoofdzakelijk, hoewel niet uitsluitend, in zo'n centrale missiepost.

Nu Bonifatius zijn missies veilig wist, vertrok hij naar Beieren (735)³⁷. Paus Gregorius III (731-741) had hem immers op vraag van de hertog van Beieren opgedragen de (minimaal) bestaande Kerk aldaar te reorganiseren. Doch ondertussen vergat Bonifatius zijn medewerkers in Hessen en Thüringen niet:

*En hij keerde terug naar de broeders die aan zijn bisschoppelijke hoede toevertrouwd waren, overeenkomstig die apostolische wens zijn broeders te bezoeken*³⁸.

Op het moment dat in Hessen en Thüringen veel kerken waren gebouwd en voorzien van een priester, vertrok Bonifatius voor de derde maal naar Rome (738). Van deze Romereis keerde de pioniermissionaris terug met geschenken en relieken voor zijn stichtingen. Hij kon er ook verschillende medewerkers recrutereren, waaronder Wynnebald³⁹.

(33) RUDOLF VAN FULDA, *Vita Leobae*, ed. WAITZ (G.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 9, p. 125.

(34) cap. 6, p. 34.

(35) *Vita Leobae*, cap. 10, p. 125.

(36) *Vita Sturmi*, cap. 2-3, p. 366-367.

(37) Deze datering uit FLASKAMP (F.), *Die Missionsmethode des hl. Bonifatius*, p. 24.

(38) *Vita Bonifatii*, cap. 6, p. 36, regel 4-7. Vergelijk met *Vita Amandi*, cap. 20, p. 443: *Toen de broeders, die hij op verschillende plaatsen achtergelaten had om de zielezorg op zich te nemen, hem vroegen om hen persoonlijk te bezoeken en hen te verkwikken door het voedsel van zijn woord, ging hij in op hun bede en kwam weldra bij hen...*

(39) *Vita Bonifatii*, cap. 7, p. 37; *Vita Wynnebaldi*, ed. HOLDER-EGGER (O.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 4, p. 109.

Hierna exploreerde Bonifatius geen nieuwe missiegebieden meer, maar hield zich nog in hoofdzaak bezig met de kerkhervorming in Beieren en in het Frankische rijk. Toch bleef Bonifatius verbonden met zijn oude stichtingen:

*Toen na de herinvoering van de christelijke gebruiken, alles naar behoren functioneerde en het kerkelijke recht opnieuw nageleefd werd in Beieren, keerde hij terug naar zijn eigen kerken*⁴⁰.

Pas op zevenenzeventig à negenenzeventigjarige leeftijd scheen Bonifatius afscheid te nemen van zijn stichtingen in Hessen en Thüringen, daar hij Lullus tot bisschop en opvolger wijdde voor deze gebieden en zelf naar Friesland vertrok.

In dit uitgebreid overzicht komt Bonifatius meer naar voor als een organisator dan als een *praedicator*; Bonifatius heeft ongetwijfeld gepredikt, doch deze sermoenen waren wellicht meer bedoeld als aanvulling op de preken van de hulpmissionarissen die ter plaatse bleven en de eigenlijke voorbereiding van de heidenen en catechumenen tot het doopsel verzorgden. Vele onderrichtingen van Bonifatius waren bovendien niet voor de heidenen, maar voor hulpmissionarissen of monniken bedoeld. Een voorbeeld: na één jaar kwam Bonifatius de jonge stichting Fulda opnieuw bezoeken: Eigil vertelt hierover:

*Nadat hij zijn broeders begroet had, verbleef hij verscheidene dagen bij hen. Tijdens deze periode onderwees hij de nieuwe monniken en hield niet op de kloosterregel volgens de traditie van de H. Schrift te commentariëren. Toen hij de broeders de H. Schrift uitlegde...*⁴¹

Controleren we nu of we deze kenmerken ook in de veel minder gedetailleerde *vita Willibrordi* kunnen terugvinden. Het antwoord is positief: net als Bonifatius enige jaren na hem, reserveerde ook Willibrord voor zich de flagrantste beledigingen van het Germaanse religieuze gevoel: hij doopte op Fositesland drie personen in een bron die enkel stilzwijgend mocht genaderd worden⁴² en vernielde het idool te Walcheren⁴³. Enkele passages herinneren ons aan de organiserende en superviserende Bonifatius:

Pepijn II was verheugd over zijn terugkomst en vroeg hem zich met ijver op het woord Gods toe te leggen. Nadat hij de doornen van de afgoderij uitgeroeid had, moest hij onverdroten het woord Gods in alle plaatsen zaaien. Hieraan wijdde de vrome prediker zich met veel succes. Hij ging rond in alle streken van het land, doorheen de steden, de nederzettingen en de versterkte plaatsen, waar hij reeds vroeger evangeliseerde. Hij spoorde allen aan, opdat zij door de juiste geestesgesteldheid gesterkt zouden blijven in het ware geloof. En toen het getal van de gelovigen dagelijks aangroeide en steeds weer grotere menigten gelovigen toestroomden om het woord van God te leren kennen, begonnen verscheidene personen, aangespoord door een vurig geloof, hun landgoede-

(40) *Vita Bonifatii*, cap. 7, p. 38, regel 14 — p. 39, regel 1-3. De *vita Sturmi*, cap. 13, p. 371, vermeldt dat Bonifatius Fulda jaarlijks bezocht.

(41) *Vita Sturmi*, cap. 13, p. 371.

(42) *Vita Willibrordi*, cap. 10, p. 124-125.

(43) *Ibidem*, cap. 14, p. 128.

*ren aan de man Gods te offeren. Na ontvangst ervan beval deze er wel dra kerken te bouwen. Hij stelde voor elk van hen priesters en medewerkers van het woord Gods aan opdat het nieuwe volk Gods een ruimte zou hebben om zich op feestdagen te verzamelen en de heilbrengende aansporingen te horen, en op mensen zou kunnen rekenen om hen te dopen en de regels van de christelijke godsdienst aan te leren*⁴⁴.

De hulpmissionaris krijgt van de pioniermissionaris zijn concrete opdracht. Hij is met andere woorden de directe medewerker van de pioniermissionaris. Numeriek leefden en leven er meer hulpmissionarissen dan pioniermissionarissen. Relatief gezien echter lieten zij minder sporen na. In het gunstigste geval bestaat over hen een korte vita, meestal verschijnen zij slechts in de marge van een langere biografie over een pioniermissionaris. Wynnebald is een voorbeeld van zo'n hulpmissionaris. Hij werd in Rome gerecruteerd door Bonifatius, die in deze stad op zoek was naar medewerkers. In Thüringen aangekomen werd hij tot priester gewijd en kreeg zeven kerken toegewezen⁴⁵. Na enige jaren vertrok Wynnebald naar Beieren (744-747)⁴⁶. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit op vraag van Bonifatius gebeurde. Na drie jaar vestigde Wynnebald zich bij Bonifatius te Mainz. Hier zette Wynnebald zijn pastoraal werk verder. Ca 751 stichtte hij het klooster te Heidenheim, een missiecentrum.

2. NIEUWE BISDOMMEN

De bewering dat te Tournehem een bisschopszetel gevestigd werd, is evenmin houdbaar. Het gebied begrepen tussen Schelde en Somme telde op het einde van de zevende en het begin van de achtste eeuw vier bisschopssteden: Terwaan, Kamerijk, Amiens en Noyon. Al deze bisschopszetels waren gevestigd in oude Romeinse *civitates*⁴⁷. Dit gebruik was niet tot bovengenoemde streek beperkt: alle merovingische bisschopszetels (bv. Mainz, Trier, Keulen, Tongeren, Reims...) werden in *civitates* gevestigd. Van een *civitas* te Tournehem is niet het minste spoor te vinden. Hier een bisschopsstad veronderstellen lijkt al te gewaagd.

Dezelfde opmerking als voor de kloosters geldt bovendien ook voor een bisschopszetel te Tournehem: dergelijke bisschopszetel zou veel te dicht bij de bisschopsstad Terwaan gelegen zijn. De gemiddelde afstand (hemelsbreed) tussen Terwaan, Kamerijk, Amiens en Noyon bedraagt 76 km; de grootste, resp. kleinste waarden zijn 85 en 63 km. A. Delahaye nu creëert een bisschopsstad op 22 km ten noordwesten van Terwaan. Bovendien moeten we bedenken dat A. Delahaye Pepijn II en Willibrord een nieuwe bisschopszetel laat stichten op het moment dat twee dubbelbisdommen bestaan: in de zesde eeuw werd onder het episcopaat van Vedulphus de zetel van het bisdom Atrecht-Kamerijk van Atrecht naar Kamerijk ver-

(44) *Vita Willibrordi*, cap. 12, p. 126-127. Vergelijk met *Ibidem*, cap. 20, p. 131.

(45) *Vita Wynnebaldi*, cap. 4, p. 108-109.

(46) Voor de datering zie: *Vita Wynnebaldi*, p. 110, noot 4.

(47) Zie bijvoorbeeld: MILIS (L.), DESMULLIEZ (J.), *Histoire des provinces françaises du Nord*, Duinkerke, 1988, p. 172-179.

plaatst, in het begin van de zevende eeuw werden de bisdommen Noyon en Doornik verenigd onder Acharius. Residentieplaats was Noyon. Indien het nu in Pepijns bedoeling lag Willibrord te laten missioneren onder 'de Friezen in Vlaanderen'⁴⁸, lag het dan niet veel meer in de lijn der verwachtingen dat hij Willibrord de vacante zetel van Doornik toevertrouwde? Hier zou Willibrord immers vrij kunnen werken, zonder gehinderd te worden door de bisschoppen van Terwaan of zelf deze bisschoppen te irriteren. Utrecht daarentegen lag 165 km van de dichtstbijgelegen bisschopsstad. De respectabele afstanden tussen Utrecht en de andere bisschopssteden droegen er wellicht toe bij dat Willibrord, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amandus en Bonifatius, niet te lijden had onder wrijvingen met andere bisschoppen of hun personeel.

A. Delahaye gaat nog verder. Anskarius maakte *Hammaburg* tot zijn bisschopsstad. Een identificatie van *Hammaburg* met Hamburg is onmogelijk, hoogstwaarschijnlijk is Hames-Bougres, in de nabijheid van Brêmes, bedoeld⁴⁹. Dit betekent dat de auteur op de luttele afstand van 8 km ten noordwesten van de 'bisschopsstad' Tournehem-sur-la-Hem nog een bisschopszetel creëert. Bovenstaande identificaties scheppen, naar onze mening, de indruk dat A. Delahaye het noordwesten van Frankrijk een enigszins te rijke geschiedenis wil toebedelen.

3. NIEUWE VOLKEREN

A. Delahaye waagt zich niet enkel aan nieuwe identificaties voor plaatsnamen, maar ook aan onverwachte verplaatsingen van volkeren. Hierboven vermeldden we reeds de situering van de Friezen in Vlaanderen en de onduidelijke toewijzing van Frans-Vlaanderen of Artesië als woonplaats van de Saksen. Ook de Denen krijgen een nieuwe woonst in Frankrijk. In zijn artikel schrijft A. Delahaye:

In Sens onderhield St.-Willibrord persoonlijke relaties met bisschop Wulfram. Samen hebben zij de "Dani" van Artois en Normandië bezocht. Met het gegeven van het bezoek van de twee bisschoppen aan de "Dani" hebben de historici nooit raad geweten; zij lieten St.-Willibrord naar Denemarken trekken, wat voor een bisschop van Utrecht nog enigszins te aanvaarden was, maar voor een bisschop van Sens geheel buiten de rede lag. Situeert men het feit in de juiste streek, dan is het geheel aannemelijk⁵⁰.

(48) Talloze malen situeert A. Delahaye de Friezen in Vlaanderen; de Saksen worden nu eens in Artesië (bv. *Holle boomstammen*, p. 234) dan weer in Frans-Vlaanderen gesitueerd (bv. *Holle boomstammen*, p. 268). De Saksen zouden na hun onderwerping door Karel de Grote gedeporteerd zijn naar het noordwesten van Duitsland, waar zij hun toponiemen overplantten. Dit verklaart de vele naamkundige doublures (*Holle boomstammen*, p. 269).

(49) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 269.

(50) Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 201-203. Zie ook: *Holle boomstammen*, p. 236.

A. Delahaye vermeldt de bronnen die deze beweringen zouden ondersteunen niet. De *vita Vulframni* vermeldt in elk geval op geen enkele plaats *Dani*. De onbekende auteur van de *vita* beschrijft de afkomst van Vulframnus, hoe hij tot bisschop van Sens werd gekozen en aangemaand door een goddelijk visioen op weg ging om de Friezen te bekeren. Van de Denen is geen sprake. Evenmin is er expliciet sprake van een samenwerking tussen Willibrord en Vulframnus. De *vita Vulframni* vermeldt dat Radbod, na zijn weigering zich door Vulframnus te laten dopen, Willibrord bij zich ontbood

*opdat hij op zijn advies en dit van Vulframnus, die er inzake religie dezelfde mening op nahield, christen zou worden*⁵¹.

Radbods plan ging echter niet door. Volgens de auteur van de *vita Vulframni* overleed de Friese koning voor hij Willibrord kon ontvangen. Uit de *vita Willibrordi* weten we dat Willibrord wel (onvruchtbare) contacten heeft gehad met Radbod⁵²; in deze *vita* wordt over Vulframnus met geen woord gerept. Geen van beide *vitae* laat ons bijgevolg toe te concluderen dat Willibrord en Vulframnus een tijdlang samen gemissionieerd hebben.

Over Willibrords wedervaren in Denemarken worden we ingelicht door Alcuinus. Alcuinus begint de passage als volgt:

*En de man Gods probeerde buiten de grenzen van het Frankische rijk de stromen van de hemelse leer te leiden*⁵³.

Het is gewoon onvoorstelbaar dat Alcuinus het huidige Normandië en Artesië *buiten de grenzen van het Frankische rijk* zou gesitueerd hebben. Daarvoor bestond geen enkele reden. Veel kon Willibrord niet bereiken in Denemarken. In de hoop later meer succes te hebben door inlandse catechisten in te zetten, accepteerde hij de dertig jongens die de Deense koning hem schonk en vertrok huiswaarts. Hij leed echter schipbreuk en kwam terecht

*bij een eiland in het grensgebied van Friezen en Denen, dat naar zijn god Fosite, door de bewoners Fositesland geheten werd*⁵⁴.

Adam van Bremen identificeert Foseteland als *Farria of het eiland Heiligland*⁵⁵, vandaag Helgoland. Het is ons onduidelijk waar A. Delahaye een eiland met dergelijke karakteristieken in het grensgebied van Frans-Vlaanderen enerzijds en Normandië en Artesië anderzijds zou situeren.

4. NIEUWE STREKEN

Hierboven zagen we reeds hoe A. Delahaye kloosters, bisdommen en volkeren verplaatste. De auteur wijkt er niet voor terug ook volledige streken die traditioneel in Nederland thuishoorden, in Frankrijk te situeren. Zo acht hij het bewezen dat het eiland van de Bataven niet in Nederland,

(51) *Vita Vulframni*, cap. 9, p. 668, regels 21-23.

(52) *Vita Willibrordi*, cap. 9, p. 123, regels 16-18.

(53) *Ibidem*, cap. 9, p. 123, regels 13-14.

(54) *Ibidem*, cap. 10, p. 124, regels 9-11.

(55) ADAM VAN BREMEN, *Gesta Hamm. eccl. pont.*, lib IV, cap. 3, p. 232, regels 2-4.

maar in Noordwest-Frankrijk gezocht moet worden. In zijn bewijsvoering stelt A. Delahaye een totaal nieuwe interpretatie van de Peutingerk kaart voor⁵⁶: het gebied dat op de Peutingerk kaart aangeduid is met de naam *Patavia* moet 'in elkaar geweven worden'⁵⁷ met het gebied aangeduid met de naam *Belgica*. Voor deze onverwachte interpretatie, waarbij één streek op éénzelfde kaart twee namen krijgt, voert de auteur verschillende argumenten aan: 1. Nederland kan helemaal niet vermeld worden op een kaart uit het midden van de vierde eeuw, daar het land in die periode volledig overspoeld was ten gevolge van de Duinkerke II-transgressie; 2. daar Duitsland, dat volgens A. Delahaye gelijktijdig is 'gekoloniseerd'⁵⁸, op de kaart niet vermeld wordt, is het zeer onwaarschijnlijk dat Nederland wel aangegeven zou zijn; 3. indien we *Patavia* interpreteren als de Betuwe, zou dit betekenen dat de tekenaar van de Peutingerk kaart een sprong van 300 km maakte tussen de Betuwe en Noord-Frankrijk.

Beginnen we met het eerste argument. De invloed van de Duinkerke II-transgressie kan bestudeerd worden vanuit drie invalshoeken: 1. geologisch, 2. archeologisch, 3. toponymisch. De geologen wijzen erop dat de Duinkerke II-transgressie tussen Monster en Bergen geen belangrijke wijzigingen in het laat-romeinse landschap ten gevolge had. Tussen deze lokaliteiten bleven de verschillende strandwallen langs de kust, waarop zich het oude duinlandschap ontwikkeld had, intact. Eveneens bewaard bleven de bossen, die zich hadden uitgebreid toen de mensen in de laat-romeinse tijd de duinen verlieten. De veengebieden aan beide zijden van de Beneden-Maas en Maasmonding werden slechts aan de rand door sedimenten van overstromingen van de Duinkerke II-transgressie bedekt⁵⁹. Rond de Maasmonden was er volgens archeologische vondsten te o.a. Naaldwijk en Loosduinen reeds sedert het einde van de zesde en het begin van de zevende eeuw (opnieuw) bewoning mogelijk. In het middelnederlandse rivierengebied veroorzaakten de Duinkerke II- en Tiel II-fase ten oosten van een denkbeeldige noord-zuidlijn over Tiel weinig veranderingen aan de loop van de Rijn, Waal en Maas. Ten westen van deze lijn zijn echter grote veranderingen opgetreden; dit impliceerde echter nooit dat het hele gebied gedurende eeuwen blank kwam te staan⁶⁰. Overzichtskaarten betreffende

(56) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 93-117.

(57) Sic: *ibidem*, p. 114.

(58) Sic: *ibidem*, p. 96.

(59) HALLEWAS (D.P.), VAN REGTEREN ALTENA (J.F.), *Bewoningsgeschiedenis en landschapsontwikkeling rond de Maasmond*, in: *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, ed. VERHULST (A.), GOTTSCHALK (M.K.E.), Gent, 1980, p. 155-207; PONS (L.J.), JELGERSMA (S.), WIGGERS (A.J.), DE JONG (J.D.), *Evolution of the Netherlands Coastal Area during the Holocene*, in: *Verhandelingen Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap*, 21-2 (1963), p. 197-208.

(60) Zie o.m. EGBERTS (H.), *De bodemgesteldheid van de Betuwe*, 's Gravenhage, 1950 (Nederlandse Stichting voor Bodemkartering 2); HENDERIKX (P.A.), *De benedendelta van Rijn en Maas*, Hilversum, 1987; PONS (L.J.), *De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen*, 's Gravenhage, 1957 (Nederlandse stichting voor Bodemkartering 3).

vroegmiddeleeuwse vondsten⁶¹ tonen aan dat ditzelfde rivierengebied, rekening houdend met de algemene schaarste aan dergelijk materiaal, heel wat vondsten opleverde, te veel om zomaar te negeren.

In tegenstelling tot de archeologie kan de toponymie geen strikte waarborgen geven voor de geografische of functionele continuïteit, wel kan zij aanwijzingen geven omtrent de globale continuïteit in bewoning van een bepaalde streek. Uit de toponymie blijkt dat in het middelnederlandse rivierengebied veel Gallo-romaanse namen bewaard bleven, wat wijst op een globale bewoningscontinuïteit sedert de romeinse tijd. In dit gebied komen zelfs weinig heem-namen voor, wat toponymisten laat veronderstellen dat het gebied van de zesde tot de tiende eeuw weinig ruimte bood tot extra vestigingsplaatsen⁶². Zowel geologische, als archeologische en toponymische gegevens wijzen hier in de richting van een globale bewoningscontinuïteit.

Evenmin in het tweede argument kunnen we A. Delahaye bijtreden. Van 'Duitsland' werd immers slechts een zeer klein gebied door de Romeinen veroverd. Nadat Caesar de Rijn tot rijksgrens gemaakt had, poogde Augustus het Romeinse keizerrijk uit te breiden tot de Elbe: onder leiding van zijn stiefzoon Drusus vochten Romeinse legioenen van 12 tot 9 voor Chr. tussen Rijn en Elbe. Na Drusus' dood nam zijn broer Tiberius het commando in Germanië over. De oprichting van een provincie *Germania* die reikte tot aan de Elbe werd nagestreefd: wegen werden aangelegd, het Romeinse bestuur en rechtspraak geleidelijk ingevoerd. In augustus 9 na Chr. had echter de catastrofe plaats: de Germaanse vorst Arminius vernietigde in het Teutoburgerwoud drie Romeinse legioenen onder leiding van P. Quinctilius Varus. Om de gesneuvelden te wreken leidde Drusus' zoon Germanicus van 14 tot 16 na Chr. een veldtocht in Germanië, doch Arminius bleek onoverwinnelijk. Hierna zagen de Romeinen af van de verovering van Germanië en stelden zich tevreden met de Rijn en Donau als rijksgrenzen. Het Germanië ten oosten van de Rijn en ten noorden van de Donau behoorde bijgevolg slechts zeer kort en zeer oppervlakkig tot het Romeinse rijk. Dit deel werd in principe niet opgenomen op de Peutingerkaart. Een uitzondering werd gemaakt voor het gebied tussen de *limes Germaniae* en de *limes Raetiae* enerzijds en de Boven-Rijn en Boven-Donau anderzijds: ca 85 immers, verlegde Domitianus de grens van *Germania Superior* ten oosten van de Rijn. Daar vulde hij de lacune tussen Boven-Rijn en Boven-Donau met een versterkte linie, de *limes Germaniae* van Koblenz tot Stuttgart en de *limes Raetiae* tot Regensburg. Sinds 260, toen deze linie onder Gallienus definitief voor de druk van de Alamannen bezweek, vormde ook hier de Rijn weer de grens. Dit verklaart waarom niet enkel plaatsen ten westen van de Rijn, zoals Keulen, Bonn, Mainz en Trier, of steden ten zuiden van de Donau, zoals Augsburg, maar ook steden in de *agri decumates*, zoals Rottenburg, zijn weergegeven. Lokaliteiten ten

(61) Zie bv. de kaart van vondsten uit de vroege middeleeuwen in Nederland en Noord-België ca 400 - ca 750, afgebeeld in: *A.G.N.*, deel 1, p. 148.

(62) BLOK (D.P.), Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis, in: *A.G.N.*, deel 1, p. 143-151.

oosten van de Beneden-Rijn of ten noorden van de Beneden-Donau zijn niet opgenomen. Daartoe bestond ook geen enkele reden⁶³. Uit de gedeeltelijke afwezigheid van Duitse plaatsnamen kunnen bijgevolg geen argumenten gepuurd worden om de Nederlandse identificaties te loochenen.

Om het 'gat van driehonderd kilometer' tussen Boulogne en *Lugduno* te beoordelen, moeten we rekening houden met de finaliteit van de kaart: de tekenaar vermeldde enkel de belangrijkste wegen en halteplaatsen, hij streefde geen exhaustiviteit na. Het ontbreken van hoofdwegen in West- en Noord-België kan bijgevolg verklaren waarom deze streek niet expliciet opgenomen werd op de Peutingerkaart.

De Peutingerkaart mag men niet met moderne geografische maatstaven beoordelen. De kaart biedt enkel een schematische voorstelling van reisroutes; de vermelde rivieren dienen als algemene situering. Zij zijn vrijwel steeds te noordelijk gesitueerd: volgens de Peutingerkaart ligt Parijs dichter bij de Loire dan bij de Seine, moet je Angers ten zuiden van de Loire zoeken of Argenton ten zuiden van de Garonne... Toch wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de verschillende rivieren. De Loire en de Saône bijvoorbeeld plaatste de tekenaar op één (horizontale) lijn, die echter onderbroken wordt door 'heuvels' om de scheiding tussen beide rivieren te visualiseren. We mogen bijgevolg aannemen dat de tekenaar ook de overgang van de Rijn in het denkbeeldige rivierencomplex van A. Delahaye dat de Rijn in Zuid-Duitsland en de rivieren op de westkust van Frankrijk verbindt⁶⁴, van een speciale aanduiding voorzien zou hebben. Bovendien werden enkel belangrijke rivieren getekend: we merken immers dat de tekenaar ook de Somme of de Schelde te onbelangrijk vond om te vermelden. Een belangrijke rivier tussen Zuid-Duitsland of Keulen⁶⁵ en Leulinghen bestaat niet.

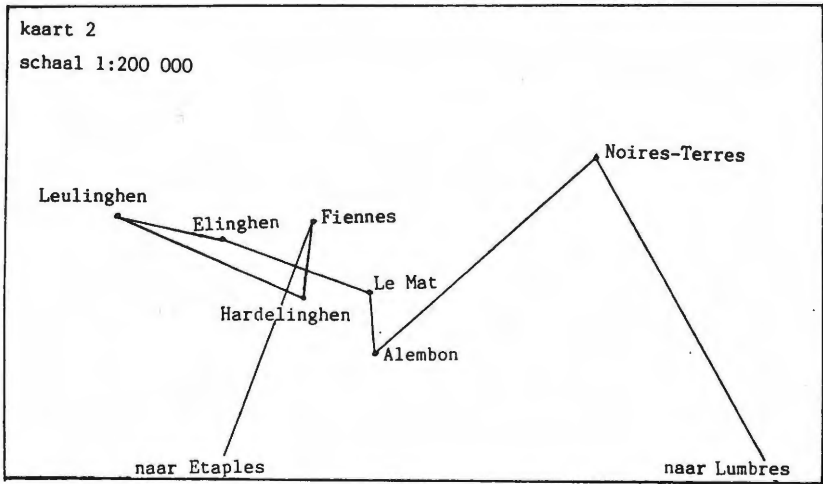
Indien we A. Delahayes identificaties aannemen, moeten we tevens aanvaarden dat de gebieden *Patavia* en *Belgica* betrekking hebben op eenzelfde streek. Dit is een unicum op de Peutingerkaart. Wanneer we bovendien de nieuwe identificaties superponeren op het traditioneel en ook door Delahaye aanvaarde wegennet, dan blijkt dat dit gebied, in verhouding tot vergelijkbare delen van Frankrijk en België, met een uitzonderlijk dicht wegennet begiftigd was. Eigenlijk krijgen we de indruk dat er enkele wegen te veel zijn. Verschillende tracés lopen immers op een afstand van enkele kilometer parallel om vrijwel op hetzelfde punt samen te komen: bv. Soissons - Roiglise (trad. opvatting) en Noyon - Roye (Delahayes identificatie) (zie kaart 1). Bovendien verbindt Delahayes traject enkel onbelangrijke plaatsen tot onbetekenende gehuchten, waarvan niet eens bewezen is dat zij in de Romeinse periode bewoond werden. Hebben dan precies

(63) Zie WEBER (E.), *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324*, Graz, 1976 (commentaar en facsimile-uitgave).

(64) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 164.

(65) In hoofdstuk 4 (Het Renus-probleem) van *Holle boomstammen*, laat A. Delahaye de 'Rijn' in Zuid-Duitsland afbuigen naar Noord-Frankrijk. Op kaart I bijgevoegd aan *Vraagstukken in de historische geografie van Nederland* stroomt de Rijn tot Keulen, vooreer via o.a. Noyon en Leulinghen in de Noordzee uit te monden.

hier alle Romeinse vestigingen hun betekenis verloren? Vermelden we ten slotte de heel eigenaardige kronkels in de omgeving van Leulinghen (zie kaart 2).

5. EEN NIEUWE LANDINGSPLAATS

Volgens A. Delahaye zette Willibrord nooit een voet in Nederland. De auteur baseert zich hiervoor niet enkel op nieuwe identificaties van kloosters, bisdommen, volkeren en streken, maar ook op gegevens die ons door de heilige zelf werden verstrekt. In zijn eigenhandig aangevulde kalender schrijft Willibrord immers dat hij in Francia aankwam. Francia nu interpreteert A. Delahaye met een storend anachronisme als Frankrijk⁶⁶. De term betekende echter 'het Frankische rijk'. Naarmate de merovingische en karolingische vorsten de noordelijke buurvolkeren konden onderwerpen, groeide bijgevolg *Francia*. Na de succesvolle krijgstoct van Pepijn II in 689 werd *Frisia citerior* ingelijfd bij het Frankische rijk; het rivierengebied behoorde voortaan tot *Francia*⁶⁷.

Verder baseert de auteur zich op Thiofrid van Echternach (+ 1116), een late biograaf van Willibrord, om te postuleren dat de missionaris, varende in een met stenen verzwaarde boot, te Grevelingen landde⁶⁸. Het is echter zeer twijfelachtig of een landing te Grevelingen in 690 mogelijk was. Sinds ca 270 was de kustvlakte immers overstroomd ten gevolge van de

(66) Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, pp. 197-198; *Holle boomstammen*, p. 215.

(67) Zie ook: DU CANGE (C.D.), *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, s.v. *Francia*.

(68) DELAHAYE (A.), Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 199; Id., *Holle boomstammen*, pp. 215-218.

Duinkerke II-transgressie. Bewoningscontinuïteit wordt enkel op duineilanden aan de kust en verhevenheden in de polders geattesteerd, bv. Marck, Guemps, Loon en Broekburg⁶⁹. De transgressie hield aan tot ca 600, maar het duurde tot de elfde à twaalfde eeuw voor de brede monding van de Aa verzandde⁷⁰. Grevelingen verschijnt voor het eerst in teksten uit 1040 en 1097; een haven wordt geattesteerd in 1101 en een grafelijke tol vermeld in 1107 en 1127. Ter nagedachtenis van zijn zoon Willem, begraven in de Sint-Bertijsabdij, schonk Robrecht II, graaf van Vlaanderen, in 1109-1111 een alluviaal terrein *in de parochie van de H. Willibrord bij Broekburg aan de zee*. Het terrein maakte deel uit van een uitgestrekt schorregebied, *Graveninga* genaamd. Sint-Bertijs gebruikte de schorre voor schapenteelt. Na een mislukte poging in 1157 maakte de Vlaamse graaf Filips van de Elzas zich in 1161 definitief meester van de ondertussen verzandde schorre, waar hij in 1163 de havenstad Grevelingen stichtte⁷¹.

Het Sint-Willibrorduspatrocinium bewijst niet dat Willibrord precies in Grevelingen landde, of er zelfs maar verbleven heeft. Martinus van Tours verbleef toch evenmin in elke parochie die een Sint-Maartenskerk rijk is? Het toponiem, *gravaning*, datief *gravaninga*, is afgeleid van *grava* = zandbank. Het woord verschijnt voor het eerst in 723 als naam van een plaats te Utrecht: *met dat weiland graveningo*. De tekst werd ons overgeleverd via een kopie uit het einde van de elfde eeuw. M. Gysseling formuleert de aannemelijke hypothese dat in deze vermelding van een *gravening* te Utrecht de grondslag te vinden is van de legende van de landing van Willibrord te Grevelingen⁷².

Alcuinus' versie over Willibrords landing luidt als volgt:

Zoals we reeds zeiden, voer de man Gods met zijn gezellen zolang tot zij in de monding van de Rijn, na een voorspoedige vaart, de zeilen konden strijken. En in deze lang verhoopte landingsplaats verfristen zij zich. Weldra bereikten ze de versterking Utrecht (= Traiectum), die aan de oever van dezelfde rivier gelegen is. Toen door Gods hulp het woord Gods verspreid raakte, stichtte de heilige Willibrord op deze plaats zijn bisschopszetel⁷³.

Delahaye verklaart het probleem, ontstaan door de toevoeging *die aan de oever van dezelfde rivier gelegen is*, door te verwijzen naar zijn hoofdstuk over de Rijn, waar we het volgende vinden:

Het woord Renus, dat vanaf de eerste klassieken tot en met de middeleeuwse schrijvers alleen of in combinatie met andere geografische aanduidingen voorkomt, wijst een complex aan van rivieren in Noord-Frankrijk. De schrijvers schijnen een direkt waterstaatkundig verband aan te nemen tussen de Rijn in Zuid-Duitsland en rivieren op de west-

(69) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?*, p. 150.

(70) Zie bijvoorbeeld: GRANDJEAN (M.F.) ed., *Carte géologique de la France* 1: 80 000, s.l., 1939.

(71) VERHULST (A.), *Un exemple de la politique économique de Philippe d'Alsace: la fondation de Gravelines (1163)*, in: *Cahiers de civilisation médiévale*, 10 (1967), pp. 15-28.

(72) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?*, p. 151.

(73) *Vita Willibrordi*, cap. 5, p. 120.

*kust van Frankrijk. [...] In het westen van Frankrijk moeten ook de "Monden van de Renus" gesitueerd worden, die door de meeste klassieke schrijvers heel nadrukkelijk en met dwingende geografische details, soms zelfs met exakte afstanden, tegenover de uiterste zuid-oost punt van Engeland worden aangewezen*⁷⁴.

Toch zegt Alcuinus duidelijk dat het om dezelfde rivier gaat als diegene die Willibrord binnenvoer bij zijn landing. De Hem komt voor een dergelijke identificatie niet in aanmerking.

6. EEN NIEUWE CULTUS

In zijn argumentatie ten gunste van Frans-Vlaanderen als missiegebied van Willibrord, hecht A. Delahaye veel belang aan het ontbreken van een Willibrordcultus in Nederland. *Voor de 14^e eeuw*, beweert hij, *is geen enkel spoor aan te wijzen van een cultus rond de heilige, zoals kerkpatronaten, relieken, feesten, memories of dergelijke*. Zelf somt hij na deze uitspraak verscheidene noordfranse en westvlaamse gemeenten op die Willibrord als patroonheilige zouden vereren: Grevelingen, Poperinge, Marck, Broekburg, Klemskerke, Middelkerke en Wulpen⁷⁵.

Over Grevelingen spraken we reeds hierboven: het geïsoleerde patrocinium bewijst niets omtrent de lijfelijke aanwezigheid van Willibrord in een stad die slechts eeuwen na zijn dood ontstond. In de goederenlijsten van Sint-Bertijns uit 844-64 en 877 wordt het patrocinium van Poperinge niet vermeld en de oorkonde van 1159 die A. Delahaye aanhaalt in zijn bewijsvoering heeft in werkelijkheid betrekking op Grevelingen. Ook de beweringen i.v.m. Marck en Broekburg werden gelezen in bronnen die in feite over Grevelingen handelen⁷⁶. Klemskerke wordt voor de eerste keer vermeld in 1003. Het behoort tot de groep westvlaamse polderdorpen waarvan het overgrote deel ontstond in de elfde en twaalfde eeuw. Klemskerke ontleende zijn naam aan de patroonheilige van de plaatselijke kerk: de H. Clemens, paus en martelaar ca 100. Een verband tussen Klemskerke en Willibrord bestaat niet⁷⁷.

In de zuidelijke gebieden (de middeleeuwse bisdommen Doornik en Terwaan) bezitten enkel Knesselare, Middelkerke, Wulpen en Grevelingen een Willibrorduspatrocinium. In het middeleeuwse bisdom Utrecht telde H.J. Kok dertig kerken onder het vocabel van Willibrord⁷⁸. Het vroegst ver-

(74) *Holle boomstammen*, p. 164.

(75) DELAHAYE (A.), *Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem*, p. 201; Idem, *Holle boomstammen*, pp. 238-250.

(76) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?* p. 152; VERHULST (A.), *Un exemple de la politique économique de Philippe d'Alsace: la fondation de Gravelines (1163)*, pp. 15-28.

(77) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?*, pp. 152-153.

(78) KOK (H.J.), *De patrocinia van Sint-Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 1 (1959), pp. 269-291.

melde patrociniën dateert uit 1269 (Hulst); voor verscheidene kerken kan evenwel aangenomen worden dat zij het Willibrorduspatrociniën reeds eeuwen voor de eerste expliciete vermelding ervan bezaten. Uit een sacramentarium van Echternach blijkt dat deze abdij in de eerste helft van de elfde eeuw aanspraken maakte op de kerken van Heilo, Oegstgeest, Petten en Vlaardingen. Het is zeer waarschijnlijk dat deze kerken toen reeds onder de bescherming van Willibrord geplaatst waren, al zijn hun patrociniën slechts in de eerste helft van de vijftiende eeuw vermeld. Noord-Nederland is voor dergelijke studie zo arm aan bronnenmateriaal dat we hier wel meer beroep moeten doen op laat-middeleeuwse bronnen voor informatie uit vroegere eeuwen. De vier kerken van Heilo, Oegstgeest, Petten en Vlaardingen worden door de traditie als de moederkerken van Holland beschouwd; zij zouden door Willibrord gesticht zijn. De oorspronkelijke patrociniën werden in de loop van de negende en tiende eeuw vervangen door het Willibrorduspatrociniën; deze evolutie kan voor de abdij van Echternach zelf duidelijk aangetoond worden⁷⁹. Opgravingen te Heilo toonden aan dat de Willibrorduskerk en -put aldaar uit de karolingische periode stammen⁸⁰. Deze resultaten ondersteunen bovenstaande hypothese. Het patrociniën van Westkapelle wordt in 1498 vermeld. Thiofrid, abt van Echternach, verhaalt echter op het einde van de elfde eeuw in de *Miracula Sancti Willibrordi* hoe de inwoners van Walcheren in conflict raakten met de Vlaamse graaf Robrecht I de Fries (1071-1093). Zij kwamen samen in de kerk die door het bloed van Willibrord gewijd was en beloofden de heilige daar onder ede jaarlijks een cijns te betalen zolang de graaf leefde, als zij door zijn tussenkomst de overwinning behaalden. Ook hier kunnen we vermoeden dat de kerk reeds op dit moment aan Willibrord toegewijd was. A. Delahaye identificeert Westkapelle met de gelijknamige deelgemeente van Knokke-Heist, die echter een Sint-Niklaaskerk bezit⁸¹. In zijn visie is het totaal onmogelijk — waarom vermeldt hij echter niet — dat het de Zeeuwen waren die in 1061 (sic) tegen de Vlaamse graaf Robrecht I in opstand kwamen. Sinds 1012 waren de Vlaamse graven echter leenman van de Duitse keizers voor o.a. de territoria ten zuiden van de Oosterschelde ('Zeeland Bewesten Schelde').

Niet alleen patrociniën kunnen aangewezen worden in Nederland, maar ook andere vormen van verering. In het bisdom Utrecht zijn vóór het jaar 1000 bewijzen voor de verering van Willibrord. Volgens H.J. Kok wijst het epitheton *confessor* bij de naam van Willibrord in Liudgers *vita Gregorii* erop dat Willibrord ca 790 reeds verering genoot⁸². Radbod, bisschop van Utrecht tussen 900 en 917, stimuleerde de verering van Willibrord⁸³. Van zijn opvolger Balderik is een sacramentarium bewaard

(79) *Ibidem*, pp. 269-271.

(80) HALBERTSMA (H.), De Willibrordusput te Heiloo, opgravingen en historische achtergronden, *ROB overdrukken* 6 (1967).

(81) DELAHAYE (A.), Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 201.

(82) KOK (H.J.), De patrociniën van Sint-Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht, p. 272.

(83) *Vita Radbodi episcopi Traiectensis*, ed. HOLDER-EGGER (O.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 5, p. 571; *De sancto Radbodo episcopo Traiectense*, ed. TER HAAR (H.), in:

gebleven waarin Willibrord een misformulier had⁸⁴. De kanunniken van het Utrechtse domkapittel vierden blijkens het omstreeks 1200 opgestelde ordinarius van de dom het feest van de heilige als een zondag⁸⁵. Zeer waarschijnlijk werd reeds omstreeks die tijd in het gehele bisdom de *dies natalis* van de heilige op 7 november als een zondag gevierd. In zijn synodaal statuut van 16 mei 1346 bevestigde Jan van Diest, bisschop van Utrecht, immers dat de feestdag van Willibrord als zondag gevierd moest worden. Hetzelfde verklaarde bisschop Hendrik van Beieren in zijn statuut van 2 oktober 1525⁸⁶.

7. CONCLUSIE

Onze conclusie kan bondig zijn. Bovenstaande beschouwingen tonen aan dat A. Delahayes identificaties op historische gronden zeer onwaarschijnlijk, soms zelf onmogelijk zijn. Naar wij menen kon A. Delahaye niet bewijzen dat Nederland een stuk geschiedenis van Noord-Frankrijk 'gestolen' heeft. De geschiedenis van Willibrord in Utrecht is geen mythe...

Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, 35 (1914), p. 165; *Homilia S. Radbodi de Sancto Leuwino*, in: P.L. 132, kol. 555.

(84) SEJOURNÉ (P.), *L'ordinaire de St.-Martin d'Utrecht*, Utrecht, 1919-1921, p. 36 en p. 141.

(85) *Ibidem*, p. 43 en p. [2].

(86) JOOSTING (J.G.C.), Provinciale en synodale statuten, in: JOOSTING (J.G.C.), MULLER (S.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, dl. 5, 's Gravenhage, 1914, p. 113 en p. 156.